

Р. О. Литвиненко

БАБИНСЬКА КУЛЬТУРОГЕНЕЗА

Розглядається проблема культууроґенезу в археології на прикладі дніпро-донської бабинської культури.

Ключові слова: культууроґенеза, бронзовий вік, культурне коло Бабине.

Вступ. Культуроґенетична проблематика в археології належить до високопорядкових, найбільш складних, заплутаних, дискусійних, відповідальних, а подекуди й спекулятивних. На наше глибоке переконання, в ідеалі братися за розв'язання питань походження археологічних культур варто за умов досягнення високого рівня дослідженості відповідних археологічних утворень, який визначається достеменністю культурного ареалу, рівномірністю його вивчення; кількісними та якісними показниками джерельної бази, її упорядкування й систематизації; мірою об'єктивності характеристик і критеріїв самої археологічної культури, надійністю виявлених в ній внутрішніх зв'язків і взаємозумовленостей, а відтак — ступенем і певністю прогнозування; адекватністю оцінки рівня однорідності чи локальної варіативності археологічного феномену, чіткості його культурно-таксономічної систематики; ступенем розробки питань внутрішньої періодизації та відносної хронології, а також багатьох інших аспектів, які виступають індикаторами повноти, комплексності й системності вивчення археологічного феномену.

Крім того, успішні культууроґенетичні студії є неможливими без розуміння місця досліджуваного археологічного утворення на тлі доби й оточуючих культур, причому як у синхронному, так і діахронному вимірах. Не кажу вже про бажаність долучення до системи аргументації

© Р. О. ЛИТВИНЕНКО, 2021

всіляких даних природничих наук, починаючи від антропологічних та палеокліматичних і завершуючи ізотопними й генетичними. Проте, ці установки є теоретичними або методичними, на практиці зазвичай трапляється інакше. І на те існують об'єктивні, а ще більше суб'єктивні причини.

З огляду на проблематику збірника на пошану В. В. Отроценка, хочемо запропонувати сюжет, що не претендує на вичерпність і всеосяжність, присвячений культууроґенезу однієї з археологічних культур, яка входить до складу культурного кола / області Бабине, яке, в свою чергу, включають до блоку посткатакомбних культурних утворень Східної Європи (Мимоход 2005), — дніпро-донської бабинської культури (ДДБК) (Литвиненко 2009b). Бабинське культурне коло за останню чверть століття перетворилося на одне з найкраще досліджених археологічних утворень бронзового віку півдня Східної Європи. Ключова ж його культура — ДДБК — у багатьох відношеннях (упорядкування й систематизація джерельної бази, всебічне вивчення археологічних комплексів і категорій матеріальної культури, насамперед з курганних могильників, розробка п'ятиступеневої періодизації, розробка відносної хронології на широкому тлі від Центральної Європи до Уралу та Кавказу, виявлення чіткої хронологічної динаміки культурного ареалу, гендерні аспекти бабинського соціуму й культури тощо) видається чи не найкраще дослідженою серед археологічних утворень бронзового віку Надчорномор'я. Звичайно, ДДБК ще далека від того теоретично бажаного рівня вивченості, який ми окреслили вище, натомість навіть його нинішній стан надає підстави щонайменше для постанови культууроґенетич-

них питань і деяких пропозицій щодо їхнього розв'язання.

Історіографія. Перша концепція походження бабинської культури (багатоваликової кераміки) генерувалася протягом 1960-х рр. і була оформлена спочатку в дисертації С. Н. Братченка, а дещо згодом опублікованою в низці праць автора. Критично використовуючи і розвиваючи спостереження попередників, насамперед гіпотезу Б. О. Латиніна щодо катакомбних витоків пам'яток з багатоваликовою керамікою (Латынин 1964, с. 63—70), С. Н. Братченко розглядав генезу бабинської культури в контексті загального синстадіального процесу, що охопив Східну й Центральну Європу та завершився зміною культур шнурової кераміки почетом культур з рельєфною, в тому числі валиковою й прокресленою, орнаментациєю посуду. В Дніпро-Донському ареалі, а також на сусідніх теренах Поволжя і Правобережної України цей процес супроводжувався значними культурними зрушеннями, взаємопроникненнями степових і лісостепових катакомбних елементів (з перевагою останніх), появою пам'яток змішаного характеру, подальшою інтеграцією та оформленням культури нового типу, яка увійшла до складу посткатакомбної та постшнурової спільноти. Причини та внутрішній зміст цих складних процесів залишалися незрозумілими та не піддавалися вилученню з археологічних джерел. Поширення культури на теренах Надчорномор'я розумілося як результат міграційних процесів (Братченко 1971, с. 334, 342—343; 1976, с. 117—118; 1977; 1985, с. 457—458). Парадоксально, але перша концепція бабинської культурогенези С. Н. Братченка виявилася напрочуд вдалою по суті, глибокою за змістом і такою, що випереджала тогочасний рівень вивченості та аналізу цього археологічного феномену.

Ця концепція знайшла подальший розвиток і трансформації у працях археологів. Мабуть, найбільш значущим її доповненням став підхід, згідно якого становлення бабинської культури розглядалося в контексті певного відновлення чи реанімації ямного культурного (етнічного) компоненту та включення його, поряд з катакомбним, до складу культурного субстрату Бабине. Ця точка зору, що її висловили з дещо відмінними авторськими акцентами І. Ф. Ковальова (Ковалева 1981, с. 75—76; 1987а, с. 214—222; 1987б, с. 22—23, 30) та І. О. Післарій (Писларій 1983, с. 15, 19; 1991, с. 60—62; Pâslaru 2006, р. 117—120), певною мірою сприяла розумінню чинників бабинської культурогенези. До речі, згодом з приводу циклічного відродження в бабинському поховальному обряді та ідеології пізньоямних традицій став писати і С. Н. Братченко (Братченко 1995а, с. 23; 1995б, с. 87; 2006, с. 225). Зазначені ідеї щодо ямно-бабинської генетичної спадковості різною мірою знайшли відображення у дослідженнях інших

регіональних груп Бабине (КБК), насамперед дністровсько-прутського регіону (Дергачев 1986, с. 14—143; Іванова, Тоцев 2018; та ін.).

Альтернативну концепцію утворення бабинської культури (КБК) запропонувала С. С. Березанська (Березанская 1979, с. 6; 1986, с. 41—42). При цьому авторка, треба віддати їй належне, висунула теоретичне обґрунтування перспективного, на її думку, напрямку культурогенетичних дослідів, суть якого полягала у вияві складових компонентів КБК, визначенні питомої ваги кожного з них, а також встановленні всіх етапів передуючого розвитку, в тому числі тих глибинних ланок, вплив яких проявлявся у новонародженій культурі «начебто через “покоління”» (Березанская 1986, с. 41). Щоправда, сама дослідниця обійшлася без здійснення запропонованих нею аналітичних процедур, що й відбилося на отриманих результатах. Культура у своїй основі сприймалася нею як місцева, а утворення її варіантів розцінювалося як одночасне, чим заперечувався осередковий сценарій культурогенези та міграційний варіант її поширення. Наявність локальних варіантів пояснювалась, перш за все, різницею місцевого підґрунтя, на якому ці варіанти утворювалися: ямна (буджацька група), катакомбна, середньодніпровська культури та пам'ятки типу Перун. Одним з необхідних чинників культуротворення С. С. Березанська вважала наявність зовнішніх імпульсів чи міграційних хвиль, а у випадку з генезою КБК пов'язувала виток такого поштовху з носіями колісничних культур.

Ця остання сюжетна лінія з часом набула певного розвитку й перетворилася у ще одну концепцію походження бабинської культури, висунуту В. В. Отроценком. Сутність її полягає у розумінні культури Бабине, як продукту південноуральського вогнища культурогенези. Загальний культуротворчий сценарій зводився до просування воїнських колісничних загонів синташтинської культури з Південного Уралу на захід через Середнє Поволжя до Середньої Донщини, де вони, з одного боку, стимулювали утворення ДВАК, а з другого — поклали кінець середньодонській катакомбній культурі, витиснувши рештки її населення на південь і тим самим започаткувавши її трансформацію в бабинську культуру (Отроценко 1996, с. 30; 1998, с. 56; 2002, с. 14—15; 2003, с. 76; та ін.).

Своєрідним переспівом концепції В. В. Отроценка, причому дуже спрощеним і вихолощеним, відірваним від загального тла культурно-історичних процесів бронзового віку Східної Європи, можна вважати підхід С. М. Санжарова, який щойно наведений процес впливів і трансформацій територіально зсунув з Середньої Донщини на Сіверськодонецьку і замінив синташтинську культуру на абашевську (Санжаров 2010, с. 405—406, 433—434).

На окрему увагу заслуговує оригінальна гіпотеза І. Т. Чернякова, згідно якої бабинська

культура (КБК) є породженням і навіть східним ареалом Балкано-Дунайського осередку культурогенези. На думку дослідника, витоки процесів, що надалі призвели до утворення КБК, слід шукати у розповсюдженні племен катакомбної культури на захід, в ході якого відбувалася асиміляція місцевих степових культур Північно-Західного Причорномор'я і, водночас, витискання частини аборигенного населення до Балкано-Подоунав'я та Прикарпаття, на терени сучасних Румунії, Болгарії, Сербії та Угорщини. Ефект «стиснутої демографічної пружини» призвів до різкого виплеску степового населення з Балкано-Дунайського регіону назад на схід, де воно «взяло активну участь у створенні низки культур нової культурно-історичної спільноти, відомої як КБК. Ця зворотна західна хвиля не лише прокотилася по колишній катакомбній культурно-історичній спільноті, але й досягла Волзько-Уральського регіону. Це нове переоформлення було пов'язане з якимись певними політичними подіями, оформленням нових культурних впливів, активного обміну, а також переселенням різних категорій окремих груп індоєвропейського населення» (переклад мій — Р. Л.) (Черняков 1996). Гіпотеза, слід зазначити, доволі яскрава та оригінальна, єдина проблема — не має жодної аргументації.

Згадаємо ще одну цікаву версію походження культури Бабине, здебільшого уможливлену й інтуїтивну, що її запропонував С. А. Григор'єв, на думку якого формування КБК було стимульоване проникненням у Північне Причорномор'я популяції з теренів Південного Кавказу (Grigoriev 2002, p. 400).

На наш погляд, жодна з наведених точок зору не позбавлена певних вад чи вузьких місць, а тому не може бути прийнятою беззаперечно. Головне, що жодна з них не знаходить належної відповідності в усьому комплексі археологічних джерел, не охоплює всієї системи хронологічних взаємозалежностей, належним чином не пояснює всіх аспектів культурних зв'язків чи впливів. Цьому є доволі банальне пояснення: серед представлених концептуальних підходів немає таких, що являли б собою результат цілеспрямованого, всебічного і поглибленого дослідження, об'єктом якого виступала б уся сукупність археологічних пам'яток культурної області Бабине. Практично всі згадані гіпотези або базувалися на обмеженій джерельній базі, або носили вузько локальний характер, або ж виникли як побічний продукт іншого дослідження. Натомість варто відзначити, що майже кожна з наведених точок зору має якесь раціональне зерно, що не дозволяє повністю її ігнорувати. При цьому на особливу увагу заслуговує концепція С. Н. Братченка, яка вирізняється на тлі інших своєю глибиною, проникливістю, опрацьованістю на теоретичному й джерелознавчому рівнях, а тому розці-

нюється нами як найпереконливіша і, водночас, придатна для розвитку й удосконалення.

Проблемам бабинської культурогенези присвячено низку праць автора цих рядків, підготовлених в рамках роботи над докторською дисертацією і згодом, за її мотивами (Литвиненко 2007а; 2009а; 2009b; 2009с; 2010b; 2011; 2011а; 2011b; 2011с; 2013). Продовжуючи цю тему, пропонуємо дещо розширений, проте далеко не вичерпний, сюжет, присвячений проблемі культурогенези ДДБК, як первинної та найкраще дослідженої культури Бабинського кола, що його було озвучено автором на конференції 2017 р. у Вінниках (Литвиненко 2017).

Принципи, методика й вихідні позиції. У розв'язанні проблем культурогенези від початку ми керувались індуктивним методом, згідно якого при побудові висновків, гіпотез і концепцій умовивиди відштовхуються від фактів. В нашому випадку первинними фактами виступають археологічні джерела, а саме матеріали курганних могильників ДДБК, що є найбільш масовим, повніше і краще дослідженим, систематизованим і упорядкованим, хронологічно діагностованим видом археологічних свідочств, порівняно з даними менш чисельних, слабко і фрагментарно вивчених, культурно-таксономічно і хронологічно недиференційованих поселень.

Курганні могильники, по своїй суті, є своєрідними археологічними ансамблями — підсистемами комплексу пам'яток, згрупованих у взаємопов'язані підрозділи за функціональним принципом (Бочкарев 1990, с. 53). Ці підсистеми складаються зі замкнених і напівзамкнених комплексів, які представляють собою сполучення контекстуально і функціонально пов'язаних споруд, об'єктів і артефактів певних типів, що своєю упорядкованою і регулярно повторюваною сукупністю та співвідношеннями характеризують конкретну археологічну культуру (Бочкарев 1990, с. 93; Клейн 1991, с. 391). Першим кроком в дослідницькій процедурі став аналіз могильників ДДБК — розчленування бабинського поховального комплексу на структурні елементи на рівні курганного будівництва, могильних споруд, решток небіжчика, поховального супроводу, слідів додаткових обрядово-ритуальних дій тощо.

Другим кроком стала оцінка цих структурних елементів або комбінацій елементів з точки зору їхніх можливих витоків. Щось подібне в методичному сенсі свого часу пропонувала С. С. Березанська (1986, с. 41), але реалізувати цього не змогла. Оцінка структурних складових поховальних пам'яток ДДБК засвідчує, що цей набір елементів не є гомогенним і може бути поділений щонайменше на три групи, відмінні за своїм можливим походженням: I) традиції; II) зовнішні впливи; III) інновації (рисунок).

I. Традиції. В археологічному образі могильників ДДБК доволі виразно простежується комплекс характеристик, який своїми витока-

Група	Обрядово-інвентарні структурні елементи
I. Катакомбна спадщина	
II. Зовнішні впливи	
III. Інновації	

Схема генетичної структури дніпро-донської бабинської культури

ми уходить у місцеве передуюче середовище середньобронзового віку, представлене культурами катакомбної області (рисунок: I). Причому йдеться насамперед про катакомбні культури Донецько-Донського регіону — донецьку, середньодонську (харківсько-воронезьку), волгодонську, які С. Н. Братченко у своїх останніх працях об'єднував у складі *донецько-донської*

(донської) катакомбної культури, в якій він виділяв низку локальних груп, названих за басейнами річок (Братченко 2004, с. 179—185; Братченко, Санжаров 2001, с. 91—96; Литвиненко 2011b, с. 182). Спадковість ця проявляється на рівні поховальної обрядовості та матеріального комплексу (Литвиненко 2002; 2009a; 2011b). Навіть якщо не брати до уваги наскрізні для брон-

зового віку Східної Європи ознаки (курганний обряд, основний і впускний стратиграфічний статус, скорчені пози небіжчиків тощо), ДДБК визначається доволі специфічним набором характеристик, що мають достеменно катакомбне коріння: поховання — «пакунки» (Литвиненко 2011d), супровід небіжчика «виробничими наборами» реманенту (Литвиненко 1998b; 2015), сагайдаками зі стрілами (Литвиненко 1998a; 2019, с. 315, рис. 2), гральними кістками (Рогудеев 2018), «шкурами / опудалами» тварин (Литвиненко 1997). Окремі з перелічених характеристик мають глибші, ніж катакомбна доба, витoki, оскільки простежуються ще в ямній культурі ранньої бронзи, наприклад поховання «пакунків» і «виробничі набори». В матеріальному комплексі катакомбна спадщина (причому пізньокатакомбна) чітко фіксується в наступному: частині металокомплексу (костромські сокири, деякі типи ножів; Братченко 1976, с. 150; 1985, с. 454; Черных 1995, с. 16; Гак 2005; Литвиненко 2006b, с. 40—44, 51); кремневих виробів (виїмчасті вістря стріл) (Братченко 2006, с. 271, 291; Литвиненко 1998a; 2011a, с. 191); арсеналі реманенту стрілолюбів з категоріально і типологічно характерним набором інструментів (Литвиненко 1998b; 2011a, с. 191; 2015; Санжаров 2008, с. 68—70); дерев'яному посуді та різних емностях, зокрема з металевими деталями (ритуальні чаші, скриньки, пенали-футляри для виробничого реманенту) (Литвиненко 2004b; 2011a, с. 190—191; 2019, рис. 4: 12); частині керамічного посуду, зокрема струнких тричасних формах з багатоваликковим декором і трикутно-паркетно-ялинковими орнаментальними композиціями (Братченко 1977, с. 32; Санжаров 2010, с. 257—266; Литвиненко 2011a, с. 188—190, рис. 2; 3); окремих категоріях прикрас і вбрання (фаянсові бородавчасті пронизки, кістяні кільця-пряжки) (Литвиненко 2011a, с. 192—195). Збереглися і притаманні катакомбній культурі норми супроводження деяких соціальних / гендерних груп небіжчиків такими атрибутами поховального приданого, як владні атрибути (булави й сокири-молоти з кам'яними наверхниками катакомбних типів, дерев'яна гирлига-посох — у чоловіків) (Братченко 2006, с. 291; Санжаров 2010, с. 347; Литвиненко 2020a, с. 94, рис. 4; Отрощенко 2020, с. 130—133) або набори астрагалів (переважно чоловічого приданого, з тяжінням його до хлопчаче-юнацького віку) (Братченко 2008, с. 202; 2009, с. 193; Литвиненко 2005c; 2011b, с. 188).

На тлі цього виразного й потужного донецько-донського катакомбного компоненту, в ДДБК виділяється питомо значно менший і слабший елемент, пов'язаний з інгульською (дніпро-азовською) катакомбною культурою (ІКК). Проявляється він лише в керамічному посуді, а саме в серії напівсферичних чаш з характерним декором і амфорок з парними вушками для підвішування.

II. Зовнішні впливи. Поховальний комплекс ДДБК включає доволі характерний комплект ознак, які неможливо вивести з місцевого передуючого культурного середовища, оскільки вони там відсутні (рисунок: II). Ці ознаки, як і в попередній групі, стосуються поховального ритуалу і матеріального комплексу. Притаманні ДДБК норми поховальної практики є унікальними не лише для бронзового віку Північного Причорномор'я, а й, видається, для більшості областей Східної Європи. Йдеться, насамперед, про поховальну норму протиставлення небіжчиків на гендерному рівні, виявлену майже тридцять років тому В. В. Отрощенко (1992), а згодом досліджену автором (Литвиненко 2007b), згідно якої небіжчики чоловічої та жіночої статі укладалися за принципом бінарної антитези (протилеглі орієнтація, бік) і супроводжувалися гендерно відмінним поховальним приданим: чоловіки — зброєю, інсигніями влади й певними категоріями вбрання (кістяними пряжками, металевими гривнами); жінки — розмаїтим набором прикрас, деякі категорії якого є винятково жіночими (металеві бінокулярні підвіски та ін.).

В матеріальному комплексі ДДБК з'являється новий набір артефактів, який не має жодного підґрунтя в передуючому катакомбному середовищі, проте знаходить надійні джерела зовні. Показовим є те, що всі ці новації характеризують здебільшого вбрання і гарнітур прикрас: мідно-бронзові дротяні шийні гривни, спіральні браслети, бінокулярні / біноклеподібні підвіски, спіральні та бляшані рурчасті пронизки, нашивна дископодібна бляха з пуансонним декором, нашивні півсферичні круглі бляшки, нашивні стулки мушель, паски з кістяними гачково-планковими пряжками¹, кам'яні захисні платівки лучника тощо. До цього списку додаються й деякі категорії (підвіски з ікл собачих і зубів оленя), що формально відомі в ямному й катакомбному середовищі, але використовувались там в дещо інший спосіб і кількості, ніж у ДДБК, де вони входили до гарнітуру прикрас у сполученнях з деякими вищеназваними атрибутами, подібно тому, як це

1. Якщо в оцінці вектору походження гачково-планкових пряжок дослідники є більш-менш солідарними (Гершкович 1986, с. 139—142, рис. 8; Литвиненко 2009, с. 59—60, рис. 4; Мимоход 2018, с. 35—35, рис. 3), то питання щодо виникнення кільцевих пряжок залишається відкритим. З одного боку, цим кільцям відомі чисельні аналогії в ранньобронзових культурах Центральної Європи (Lytvynenko 2013, fig. 3—6, 8, 10), а з іншого — в безпосередньо передуючому ДДБК пізньокатакомбному горизонті Донецько-Донського регіону (комплекси бахмутського типу або з ялинковим декоруванням кераміки) також відомі кільця-пряжки раннього типу 1, що дає підстави відносити їх до катакомбного спадку (Литвиненко 2011b, с. 192—195, рис. 4—7).

мало місце в їхньому первинному культурному осередкові.

Весь цей комплект характеристик, не маючи місцевого коріння, знаходить виразні відповідники в культурах / групах раннього бронзового віку Центральної Європи й синхронних утвореннях середнього бронзового віку Південно-Східної Європи (Нижнього Подунав'я): стжижовська, межановицька, унеицька, нітрианська, Унтервельблінг, Штраубінг, Зінген, Адлерберг, Ріс, Некар, Рона / Воллес, Полада, Гата-Візельбург, Кішапоштаг, Ваття, Муреш / Періям та ін. (Литвиненко 2009а; 2011а; Lytvynenko 2013; Grigoriev 2019). Особливо наголосимо, що з цими західними культурами ДДБК демонструє не поодинокі паралелі, а цілі серії стійких відповідників (від 5 до 10 позицій з кожною) (Lytvynenko 2013, р. 124—132, fig. 3; Grigoriev 2019, р. 229—235, tab. 2), до яких у більшості випадків додається і гендерне протиставлення небіжчиків. Ці обставини, до речі, дають підстави для надійної синхронізації ДДБК з культурами Карпато-Подунав'я, яке, за різними оцінками, окреслюється в межах періодів Br A1b—A2a або Br A1c модернізованих схем періодизації П. Рейнеке (Литвиненко 2009b, с. 18; Lytvynenko 2013, р. 134; Grigoriev 2019, р. 234—235).

В мозаїці археологічного образу ДДБК є й декілька фрагментів, які також доволі впевнено можна вважати зовнішніми запозиченнями, але з іншого середовища — сусідньої зі сходу лолінської культури (Мимоход 2013). Стосуються вони деяких елементів поховального обряду й матеріального комплексу: підбійно-катакомбні могильні споруди, лопатки тварин у похованнях, кістяні «дзиги», деякі типи фаянсового намиста (Литвиненко 2004а; 2005b).

III. Інновації. Ця група характеристик об'єднує такі складові культурного комплексу ДДБК, які не вдається пов'язати з місцевим передуючим середовищем і зовнішніми впливами (рисунок: III). Їх, на перший погляд, виявляється не так багато, проте вони є і, вочевидь, демонструють внутрішні процеси культуротворення: специфічне курганне будівництво (започаткування практики зведення довгих могил, розмаїта кам'яна архітектура) (Ковалева 1988; Литвиненко 2000, 2010а; Макаревич 2009); нормативи локалізації впускних поховань в кургані (Литвиненко 2012); дерев'яні рамні гробниці та кам'яні скрині (Литвиненко 1999а)¹; своєрідний керамічний комплекс (починаючи від великих стандартизованих корч і завершуючи асиметричними, «незграбними» ребристими посудинками) та особливості його

застосування в поховальному ритуалі (Литвиненко 1999b; 2016); нарешті, самотуття знакова система кодування й передачі інформації світоглядно-релігійного і ритуального змісту, відома за керамічним посудом (Ковалева 1989, с. 57, рис. 12; Пряхин, Захарова 1996, с. 60—63, рис. 2; Отрощенко 2005) тощо.

Оцінка та інтерпретація. Як продемонстрував структурний аналіз археологічного комплексу ДДБК, в ньому виявляється декілька складових блоків. На особливу увагу з них заслуговують два перші, оскільки вони, виступаючи базовими, надають вихідні дані для розуміння процесу культурогенезу ДДБК. Отже, в цій бабинській культурі чітко й виразно фіксується передуючий місцевий компонент, в основі своїй репрезентований *донецько-донською катакомбною культурою* та в незначній мірі — *інгульською катакомбною культурою*. Цей факт надійно засвідчує присутність місцевого катакомбного субстрату в генезі ДДБК. Виразність і презентабельність цього субстрату (донецько-донського) в усьому культурному ареалі дає підстави вважати його базовою основою у формуванні ДДБК. Інгульський катакомбний елемент, судячи з його незначної долі, був другорядним. А той факт, що керамічний посуд інгульського типу трапляється не по всіх теренах ДДБК, а лише в західній частині ареалу (Надазов'я, Наддніпрянина, Поінгулля), де в пізньокатакомбний час домінує інгульська катакомбна культура, визначає регіональну роль інгульського субстрату. Дуже важливою та цікавою видається й така обставина, що згаданий інгульський елемент (кераміка) походить винятково з жіночих поховань (!), що натякає на інкорпорацію саме жіночого інгульського компонента до соціуму ДДБК, який міг відбуватися через шлюби.

Зовнішні впливи, витoki яких вперше виявлено нами в середовищі ранньобронзових культур Центральної Європи (Литвиненко 2001, с. 168; 2002, с. 190; 2005а, с. 123; 2006а, с. 228—234), виступали другим ключовим елементом і чинником в культурогенезі ДДБК. Конкретне вогнище цього зовнішнього імпульсу наразі залишається невизначеним. Це могла бути як конкретна культура, наприклад унеицька, з якою ДДБК демонструє чимало паралелей, так і коло близьких між собою культур/груп західніше Карпат. Виявлення цього осередку — це справа найближчої дослідницької перспективи. Спосіб передачі цього імпульсу на відстань щонайменше 1300 км також залишається відкритим, адже на проміжній території між відповідними центральноєвропейськими культурами / групами та Дніпро-Донецько-Азовським первинним осередком ДДБК наразі не відомі пам'ятки чи знахідки, в яких би можна було вбачати, скажімо, віхи умовного маршруту мігрантів чи культуртрегерів. Втім, як відомо, існують міграції, що не залишають слідів на

1. Натомість, може виявитися, що дерев'яні рамні конструкції ДДБК також мають західні, епішнурові, витoki, на що натякає факт використання в чомусь подібних конструкцій в протоунеицьких могильниках (Stuchlik 2000).

шляху свого руху, наприклад т. зв. «марш-кид-ки» на далекій відстані (Клейн 1999, рис. 9). До того ж, значна частина цієї припустимої дистанції (щонайменше правобережний Український Лісостеп-Полісся) досліджена на предмет пам'яток доби бронзи доволі нерівномірно, а загалом — слабо.

Водночас, ми можемо обґрунтовано припускати, що цей західний культуротворчий імпульс був доволі стрімким, короткочасним і, вочевидь, одноразовим. Про це свідчить та непорушна обставина, що всі ознаки центральноєвропейського впливу фіксуються в ДДБК лише протягом її раннього періоду, а найвиразніше і масово вони проявляються на початку цього періоду (етап ІА), причому лише в первинному, найдавнішому ареалі ДДБК — Дніпро-Донецько-Азовському, де культура формувалась. На етапі ІБ сліди західного імпульсу трапляються поодинокі і представлені вони майже винятково практикою бінарного протиставлення чоловіків і жінок у поховальному обряді, будучи мінімізованими в матеріальному комплексі. До речі, виділена В. В. Отрощенко (1992) жіноча обрядова група виступає в ДДБК надійним хронологічним індикатором, що датує відповідні поховання в межах етапів ІА—ІБ. Цей висновок надійно корелюється з ареалом жіночих поховань цієї обрядової групи: вони локалізуються лише в межах первинного осередку і зоні розширення ареалу ДДБК на етапі ІБ (Литвиненко 2020b, с. 335, рис. 1), в останній — навіть не повсюдно, а лише в районах, наближених до первинного осередку. На всіх наступних етапах ДДБК жодні центральноєвропейські елементи в ДДБК уже не проглядаються.

Згадувані вище нечисельні лолінські прояви фіксуються в пам'ятках різних етапів ДДБК, хоча виразніше — на ранньому. Показово, що всі вони походять з районів Нижньої Донщини — зони контактів між ДДБК і Лолою. Наведені обставини дозволяють розцінювати ці сліди як свідчення взаємин між сусідніми культурами, не виводячи їх на рівень культурогенетичних процесів.

Висновки. Таким чином, структурний аналіз археологічного комплексу ДДБК дозволив виділити в ньому декілька блоків, відмінних за своєю природою і витоками. Ці блоки розуміються нами як складові елементи бабинського культуротворення і, водночас, ключі до розуміння цього процесу. Базовими субстратом в культурогенезі ДДБК виступав місцевий пізньокатакомбний компонент — донецько-донський, за незначної локальної долі інгульського. Другим ключовим елементом і, найімовірніше, культурогенетичним катализатором став зовнішній імпульс з ранньобронзового культурного середовища Центральної Європи (унетицька та близькі до неї культури / групи). Найменш зрозумілим залишається спосіб перенесення цього імпульсу на схід (міграція, куль-

туртрегери-місіонери чи якийсь інший). Для осягнення змісту процесу бабинської культурогенези важливо враховувати, що він відбувалася на тлі глобальної природно-кліматичної катастрофи кінця раннього — початку середнього суббореалу з піком навколо 2200 р. до Р. Х. (2200 BC cal), яка, вочевидь, спричинила деструкцію потестарних утворень катакомбної культурної області та формування на їхньому місці культур посткатакомбного блоку, зокрема й бабинського кола (Литвиненко 2007a; 2009a; 2009c). Ще одним чинником бабинської культурогенези слід вважати наявність в центрі первинного осередку ДДБК давнього центру металовиробництва на базі міднорудних покладів Бахмутської улоговини (Литвиненко 2005a), дістатись яких, можливо, й прагнули західні мігранти.

Аналіз всіх доступних фактів дозволяє зробити висновок про те, що бабинська культурогенеза є прикладом реалізації моделі взаємодії двох сценаріїв культурогонії — *стимульованої трансформації* та *запозичення* (Массон 1991, с. 7—8; 2000, с. 10).

Тепер залишається протестувати запропоновану на підставі суто археологічних матеріалів культурогенетичну концепцію дослідженнями ДНК.

ЛІТЕРАТУРА

- Березанская, С. С. 1979. Основные результаты изучения культуры многоваликовой керамики. В: Морузенко, А. А. (ред.). *Проблемы эпохи бронзы юга Восточной Европы*. Донецк, с. 4-6.
- Березанская, С. С. 1986. Культура многоваликовой керамики. В: Артеменко, И. И. (ред.). *Культуры эпохи бронзы на территории Украины*. Киев: Наукова думка, с. 5-43.
- Братченко, С. Н. 1971. Пам'ятки багатовалякової кераміки. В: Бібіков, С. М. (ред.). *Археологія Української РСР*: в 3 т. 1. Київ: Наукова думка, с. 334-344.
- Братченко, С. Н. 1976. *Нижнее Подонье в эпоху средней бронзы*. Киев: Наукова думка.
- Братченко, С. Н. 1977. К вопросу о сложении бабинской культуры (многоваликовой керамики). В: Телегин, Д. Я. (ред.). *Вильнянские курганы в Днепровском Надпорожье*. Киев: Наукова думка, с. 21-42.
- Братченко, С. Н. 1985. Культура многоваликовой керамики. В: Артеменко, И. И. (ред.). *Археология Украинской ССР*: в 3 т. 1. Киев: Наукова думка, с. 451-458.
- Братченко, С. Н. 1995a. Пряжки эпохи поздней бронзы и их северокавказские формы. В: Массон, В. М. (ред.). *Конвергенция и дивергенция в развитии культур эпохи энеолита — бронзы Средней и восточной Европы. Материалы конференции*: в 2 ч. II. Санкт-Петербург, с. 8-26.
- Братченко, С. Н. 1995b. Соотношение каменной и бронзовой индустрий в энеолите и бронзовом веке. *Донские древности*, 4, с. 79-92.
- Братченко, С. Н. 2004. Прадавня Слобожанщина: Сватівські могили-кургани III тис. до н. е. та майдаки. *Матеріали та дослідження з археології Східної України*, 2, с. 65-190.

Братченко, С. Н. 2006. *Левенцовская крепость. Памятник культуры бронзового века*. Матеріали та дослідження з археології Східної України, 6. Луганськ: СУНУ ім. В. Даля.

Братченко, С. Н. 2008. Олександрівські могили-кургани в долині Лугані. *Матеріали та дослідження з археології Східної України*, 8, с. 134-217.

Братченко, С. Н. 2009. Миколаївські могили-кургани в пониззі р. Луганка. *Матеріали та дослідження з археології Східної України*, 9, с. 137-197.

Братченко, С. Н., Санжаров, С. Н. 2001. *Рідкісні бронзові знаряддя з катакомб Сіверськодонецькини та Долини III тис. до н. е.* Луганськ: СУНУ ім. В. Даля.

Гак, Е. И. 2005. *Металлообрабатывающее производство катакомбных племен Северного Предкавказья, Нижнего Дона и Северского Донца*. Автореферат диссертации к. и. н. МГУ им. М. В. Ломоносова. Москва.

Гершкович, Я. П. 1986. Фигурные поясные пряжки культуры многоваликовой керамики. *Советская археология*, 2, с. 132-146.

Дергачев, В. А. 1986. *Молдавия и соседние территории в эпоху бронзы*. Кишинёв: Штиинца.

Іванова, С., Тоцев, Г. 2018. Бронзова доба Північно-Західного Причорномор'я: хронологія культури та можливість контактів. *Вісник Київського національного університету культури і мистецтв*, 2, с. 108-126.

Бочкарев, В. С. (ред.). 1990. *Классификация в археологии. Терминологический словарь-справочник*. Москва.

Клейн, Л. С. 1991. *Археологическая типология*. Ленинград.

Клейн, Л. С. 1999. Миграция: археологические признаки. *Stratum plus*, 1, с. 52-71.

Ковалева, И. Ф. 1981. *Север Степного Поднепровья в среднем бронзовом веке*. Днепропетровск: ДГУ.

Ковалева, И. Ф. 1987а. *История населения пограничья лесостепи и степи Левобережного Поднепровья в позднем энеолите — бронзовом веке*. Диссертация д. и. н. ИА АН УССР.

Ковалева, И. Ф. 1987б. *История населения пограничья лесостепи и степи Левобережного Поднепровья в позднем энеолите — бронзовом веке*. Автореферат диссертации д. и. н. ИА АН УССР.

Ковалева, И. Ф. 1988. Культурные комплексы так называемых длинных курганов эпохи бронзы. В: Ковалева, И. Ф. (ред.). *Археологические памятники Поднепровья в системе древностей Восточной Европы*. Днепропетровск, с. 20-33.

Ковалева, И. Ф. 1989. *Социальная и духовная культура племен бронзового века (по материалам Левобережной Украины)*. Днепропетровск: ДГУ.

Латынин, Б. А. 1964. К вопросу о памятниках с так называемой многоваликовой керамикой. *Археологический сборник Государственного Эрмитажа*, 6, с. 53-71.

Литвиненко, Р. А. 1997. Об одной параллели в погребальном обряде скотоводческих племен эпохи бронзы Днепро-Донецкого региона. В: Бурносос, В. Ф. (ред.). *Матеріали вузьської наукової конференції професорсько-викладацького складу за підсумками науково-дослідницької роботи*. 1. Донецьк: ДГУ, с. 10-13.

Литвиненко, Р. А. 1998а. Наконечники стрел культуры многоваликовой керамики. *Эпоха бронзы Доно-Донецкого региона*, 4, с. 46-52.

Литвиненко, Р. А. 1998б. Погребения КМК с производственным инвентарем. В: Тоцев, Г. Н. (ред.).

Проблемы изучения катакомбной культурно-исторической общности (ККИО) и культурно-исторической общности многоваликовой керамики (КИ-ОМК). Запорожье, с. 97-105.

Литвиненко, Р. А. 1999а. Об одном типе посуды культуры многоваликовой керамики (КМК). В: *Матеріали археологічної конференції «Етнічна історія та культура населення степу та лісостепу Євразії (від кам'яного віку по раннє середньовіччя)»*. Дніпропетровськ, с. 83-86.

Литвиненко, Р. О. 1999б. Про «зруби» культури багатоваликової кераміки. *Доба бронзи Доно-Донецького регіону*, 5, с. 58-63.

Литвиненко, Р. А. 2000. Каменная курганная архитектура культуры многоваликовой керамики. В: Крыжицкий, С. Д. (ред.). *Археология и древняя архитектура Левобережной Украины и смежных территорий*. Донецк, с. 12-19.

Литвиненко, Р. А. 2001. Культура Бабино (многоваликовой керамики) и ее место в системе бронзового века юга Восточной Европы. В: Колев, Ю. И. (ред.). *Бронзовый век Восточной Европы: характеристика культур, хронология и периодизация*. Самара, с. 161-169.

Литвиненко, Р. А. 2002. Катакомбное наследие в бабинской культуре. В: *Степи Евразии в древности и средневековье. Материалы международной научной конференции, посвященной 100-летию М. П. Грязнова*. 1. Санкт-Петербург: Государственный Эрмитаж, с. 183-190.

Литвиненко, Р. А. 2004а. Восточная периферия бабинского очага культурогенеза. В: *Проблемы археологии Нижнего Поволжья Тезисы докладов I международной Нижневолжской археологической конференции*. Волгоград, с. 102-108.

Литвиненко, Р. А. 2004б. Деревянная посуда культуры Бабино. *Донецкий археологический сборник*, 11, с. 20-54.

Литвиненко, Р. О. 2005а. До проблеми металовиробництва культури Бабине. В: *Проблеми гірничої археології: Матеріали II міжнародного Картамиського польового археологічного семінару*. Алчевськ: ДонДТУ, с. 119-125.

Литвиненко, Р. О. 2005б. Культури бабинська і лолінська: до проблеми контактів. В: *Проблеми дослідження пам'яток археології Східної України. Матеріали II-ї Луганської міжнародної історико-археологічної конференції*. Луганськ: Шлях, с. 75-78.

Литвиненко, Р. О. 2005с. Поховання культурного кола Бабине з астрагалами. *Старожитності 2005*, с. 74-86.

Литвиненко, Р. А. 2006а. Опыт выявления пространственно-семантических структур в погребальном обряде культуры Бабино. *Структурно-семантическое исследование в археологии*, 3, с. 215-236.

Литвиненко, Р. О. 2006б. Поховання культурного кола Бабине з металевими ножами. *Донецький археологічний збірник*, 12, с. 32-61.

Литвиненко, Р. О. 2007а. Обставини і чинники бабинської культурогенезу. *Вісник Донецького університету*, 1—2, с. 109-116.

Литвиненко, Р. О. 2007б. Статєво-вікова диференція в поховальному обряді бабинських культур. *Матеріали та дослідження з археології Східної України*, 7: від неоліту до киммерійців, с. 156-172.

Литвиненко, Р. О. 2009а. Генеза, розвиток та історична доля культурного кола Бабине. *Матеріали та дослідження з археології Східної України*, 9, с. 44-90.

- Литвиненко, Р. О. 2009b. *Культурне коло Бабине (за матеріалами поховальних пам'яток)*. Автореферат дисертації д. і. н. ІА НАН України.
- Литвиненко, Р. А. 2009с. Обстоятельства и факторы бабинского культурогенеза. *Археология восточноевропейской лесостепи*, с. 11-18.
- Литвиненко, Р. О. 2010а. До витоків архітектури довгих могил Надчорномор'я. *Донецький археологічний збірник*, 13—14, с. 30-66.
- Литвиненко, Р. А. 2010b. Культурный круг Бабино: опыт культурогенетических исследований. В: *Третий Российский культурологический конгресс с международным участием «Креативность в пространстве традиции и инновации»: тезисы докладов и сообщений*. Санкт-Петербург: Эйдос, с. 42-43.
- Литвиненко, Р. О. 2011а. Бабинська культура на перехресті Кавказького і Карпато-Дунайського імпульсів культурогенезу. В: *Матеріали наукової конференції професорського-викладацького складу, наукових співробітників і аспірантів ДонНУ за підсумками науково-дослідної роботи за період 2009—2010 рр.* Донецьк: Цифрова типографія, с. 249-250.
- Литвиненко, Р. О. 2011b. Донецько-донський катакомбний компонент у бабинській культурогенезі. *Матеріали та дослідження з археології Східної України*, 11, с. 179-200.
- Литвиненко, Р. О. 2011с. Культурне коло Бабине: досвід культурогенетичних досліджень в археології. *Історичні і політологічні дослідження*, 1—2 (47—48), с. 169-178.
- Литвиненко, Р. О. 2011d. Обряд перепоховання в культурах бабинського кола. *Донецький археологічний збірник*, 15, с. 7-35.
- Литвиненко, Р. О. 2012. Північ у поховальній обрядовості людності дніпро-донської бабинської культури. В: Отрощенко, В. В. (ред.). *Проблеми дослідження пам'яток археології Східної України. Матеріали III Луганської міжнародної історико-археологічної конференції, присвяченої пам'яті С. Н. Братченка*. Луганськ, с. 262-271.
- Литвиненко, Р. А. 2013. Культурный круг Бабино: опыт культурогенетических исследований в археологии. В: Бондарев, А. В. (ред.). *Культурогенез и культурное наследие*. Санкт-Петербург: Эйдос, с. 372-380.
- Литвиненко, Р. 2015. Поховання культурного кола Бабине з виробничим реманентом. *Наукові студії*, 8, с. 113-136.
- Литвиненко, Р. О. 2016. Керамічний посуд в поховальній обрядовості бабинських культур. В: Балабанов, К. В. (ред.). *Україна у світовому історичному просторі. Збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції*. Маріуполь: МДУ, с. 209-213.
- Литвиненко, Р. О. 2017. Дніпро-донська бабинська культура: традиції, інновації чи міграції? В: *Міграції та інновації: у пошуках первинності ідей, речей і людей*. Львів; Винники, с. 19-20.
- Литвиненко, Р. А. 2019. Война в посткатакомбном мире. *Stratum plus*, 2: Вржда и ваджра: сила и слава праистории, с. 313-334.
- Литвиненко, Р. О. 2020а. Неординарне поховання бронзового віку з гирлигою: культурно-хронологічна оцінка. В: Отрощенко, В. В., Тощев, Г. М. (ред.). *Пологівський посох: досвід міждисциплінарного вивчення*. Київ; Запоріжжя, с. 88-102.
- Литвиненко, Р. А. 2020b. Посткатакомбная эпоха Восточной Европы: миграции или военные походы. *Stratum plus*, 2: Узы невозврата. Праисторические миграции в потоке культуры, с. 333-357.
- Макаревич, А. В. 2009. Довгі могили бабинської спільноти. *Магістеріум*, 36: Археологічні студії, с. 27-33.
- Массон, В. М. 1991. Феномен культуры и культурогенез древних обществ. *Археологические изыскания*, 1: Археологические культуры и культурная трансформация. Материалы методологического семинара ЛОИА АН СССР, с. 5-10.
- Массон, В. М. 2000. Процессы культурной трансформации в доскифских обществах Восточной Европы. *Археологические изыскания*, 63: Древние общества юга Восточной Европы в эпоху палеометалла (ранние комплексные общества и вопросы культурной трансформации), с. 5-14.
- Мимоход, Р. А. 2005. Блок посткатакомбных культурных образований (постановка проблемы). В: Отрощенко, В. В. (ред.). *Проблеми дослідження пам'яток археології Східної України*. Луганськ: Шлях, с. 70-74.
- Мимоход, Р. А. 2013. *Лолінська культура. Северо-западный прикаспий на рубеже среднего и позднего периодов бронзового века*. Материалы охранных археологических исследований, 16. Москва: ИА РАН.
- Мимоход, Р. А. 2018. Палеоклимат и культурогенез в Восточной Европе в конце III тыс. до н. э. *Российская археология*, 2, с. 33-48.
- Отрощенко, В. В. 1992. О ранней обрядовой группе погребений культуры многоваликовой керамики. В: *История и археология Слободской Украины. Тезисы докладов и сообщений Всеукраинской конференции*. Харьков, с. 163-165.
- Отрощенко, В. В. 1996. Южноуральский очаг культурогенеза на оси пассионарных толчков. *Донно-Донецкий регион в системе древностей эпохи бронзы восточноевропейской степи и лесостепи*, 2, с. 29-31.
- Отрощенко, В. В. 1998. К вопросу о доно-волжской абашевской культуре. *Археология восточноевропейской лесостепи*, 11: Доно-Донецкий регион в эпоху средней и поздней бронзы, с. 52-59.
- Отрощенко, В. В. 2002. *Історія племен зрубної спільноти*. Автореферат дисертації д. і. н. ІА НАН України.
- Отрощенко, В. В. 2003. К истории племен срубной общности. *Археология восточноевропейской лесостепи*, 17: Доно-Донецкий регион в эпоху бронзы, с. 68-96.
- Отрощенко, В. В. 2005. Колісниці бабинської культури в графічному та рельєфному відтворенні. *Матеріали та дослідження з археології Східної України*, 4, с. 235-242.
- Отрощенко, В. В. 2020. Пологівська герліга: стратиграфія, культурна належність, семантика. В: Отрощенко, В. В., Тощев, Г. М. (ред.). *Пологівський посох: досвід міждисциплінарного вивчення*. Київ; Запоріжжя, с. 128-153.
- Писларий, И. А. 1983. *Культура многоваликовой керамики Восточной Украины*. Автореферат дисертации к. и. н. МГУ.
- Писларий, И. А. 1991. Погребальный обряд племён культуры многоваликовой керамики. В: *Древняя история населения Украины*. Киев, с. 52-66.
- Пряхин, А. Д., Захарова, Е. Ю. 1996. Знаки на сосудах средней бронзы Доно-Донецкого региона. В: *Донно-Донецкий регион в системе древностей эпохи бронзы восточноевропейской степи и лесостепи. Тезисы докладов и материалов конференции*. Воронеж: ВГУ, с. 58-63.

Рогудеев, В. В. 2018. Редкое срубное погребение с игральными костями. В: *XXX Крупновские чтения: Кавказ в системе культурных связей Евразии в древности и средневековье*. Карачаевск, с. 135-138.

Санжаров, С. Н. 2010. *Восточная Украина на рубеже эпох средней — поздней бронзы*. Луганск: ВУНУ им. В. Даля.

Черных, Л. А. 1995. Проблемы изучения медно-бронзового производства культуры многоваликовой керамики. В: *Эпоха бронзы Доно-Донецкого региона. Материалы украинско-российского полевого археологического семинара*. Луганск, с. 15-16.

Черняков, И. Т. 1996. Культура многоваликовой керамики — восточный ареал балкано-дунайского очага культурогенеза. В: Горбов, В. Н. (ред.). *Северо-Восточное Приазовье в системе евразийских древностей (энеолит — бронзовый век)*. Материалы международной конференции в 2-х ч. 1. Донецк, с. 59-64.

Grigoriev, S. A. 2002. *Ancient Indo-Europeans*. Chelyabinsk: Rifei.

Grigoriev, S. 2019. Central European Impulses in Eastern Europe in the Early Second Millennium BC. *Slovenská archeológia*, LXVII, 2, p. 225-239.

Lytvynenko, R. O. 2013. Central European parallels to the Dnieper-Don centre of Babyno Culture. *Baltic-Pontic studies*, 18: The Ingul-Donets early bronze civilization as springboard for transmission of Pontic cultural patterns to the Baltic drainage basin. 3200—1750 BC, p. 121-138.

Páslaru, I. 2006. *Cultura Delacău-Babino*. Mangalia: Callasprint.

Stuchlik, S. 2000. Únětická kultura a epišňůrový kulturní okruh na Moravě. In: Rydzewski, J. (ed.). *150 lat Muzeum Archeologicznego w Krakowie*. Kraków, s. 281-292.

REFERENCES

Berezanskaia, S. S. 1979. Osnovnye rezultaty izucheniia kultury mnogovalikovoï keramiki. In: Moruzhenko, A. A. (ed.). *Problemy epokhi bronzy iuga Vostochnoi Evropy*. Donetsk, s. 4-6.

Berezanskaia, S. S. 1986. Kultura mnogovalikovoï keramiki. In: Artemenko, I. I. (ed.). *Kultury epokhi bronzy na territorii Ukrainy*. Kiev: Naukova dumka, s. 5-43.

Bratchenko, S. N. 1971. Pam'iatky bahatovalykovoï keramiki. In: Bibikov, S. M. (ed.). *Arkheolohiia Ukrainskoi RSR*: v 3 t. 1. Kyiv: Naukova dumka, s. 334-344.

Bratchenko, S. N. 1976. *Nizhnee Podone v epokhu srednei bronzy*. Kiev: Naukova dumka.

Bratchenko, S. N. 1977. K voprosu o slozhenii babynskoi kultury (mногоvalikovoï keramiki). In: Telegin, D. Ia. (ed.). *Vilnianskie kurgany v Dneprovskom Nadporozhe*. Kiev: Naukova dumka, s. 21-42.

Bratchenko, S. N. 1985. Kultura mnogovalikovoï keramiki. In: Artemenko, I. I. (ed.). *Arkheologiia Ukrainskoi SSR*: v 3 t. 1. Kiev: Naukova dumka, s. 451-458.

Bratchenko, S. N. 1995a. Priazhki epokhi pozdnei bronzy i ikh severokavkazskie formy. In: Masson, V. M. (ed.). *Konvergentsiia i divergentsiia v razvitii kultur epokhi eneolita — bronzy Srednei i vostochnoi Evropy. Materialy konferentsii: v 2 ch. II*. Sankt-Peterburg, s. 8-26.

Bratchenko, S. N. 1995b. Sootnoshenie kamennoi i bronzovoï industrii v eneolite i bronzovom veke. *Donskie drevnosti*, 4, s. 79-92.

Bratchenko, S. N. 2004. Pradavnia Slobozhanshchina: Svativski mogili-kurgani III tis. do n. e. ta maidani. *Materialy ta doslidzhennia z arkheolohii Skhidnoi Ukrainy*, 2, s. 65-190.

Bratchenko, S. N. 2006. *Leventsovskaiia krepost. Pamiatnik kultury bronzovogo veka*. Materialy ta doslidzhennia z arkheolohii Skhidnoi Ukrainy, 6. Luhansk: SUNU im. V. Dalia.

Bratchenko, S. N. 2008. Oleksandrivski mohyly-kurhany v dolyni Luhani. *Materialy ta doslidzhennia z arkheolohii Skhidnoi Ukrainy*, 8, s. 134-217.

Bratchenko, S. N. 2009. Mykolaivski mohyly-kurhany v ponyzzi r. Luhanka. *Materialy ta doslidzhennia z arkheolohii Skhidnoi Ukrainy*, 9, s. 137-197.

Bratchenko, S. N., Sanzharov, S. N. 2001. *Ridkisini bronzovi znariaddia z katakomb Siverskodonechchyny ta Donshchyny III tys. do n. e.* Luhansk: SUNU im. V. Dalia.

Gak, E. I. 2005. *Metallobratnyvciushchee proizvodstvo katakombnykh plemen Severnogo Predkavkazia, Nizhnego Dona i Severskogo Donta*. Avtoreferat disertatsii k. i. n. MGU im. M. V. Lomonosova. Moskva.

Gershkovich, Ia. P. 1986. Figurnye poiasnye priazhki kultury mnogovalikovoï keramiki. *Sovetskaia arkheologiia*, 2, s. 132-146.

Dergachev, V. A. 1986. *Moldaviia i sosednie territorii v epokhu bronzy*. Kishinev: Shtiintsa.

Ivanova, S., Toshchev, H. 2018. Bronzova doba Pivnichno-Zakhidnoho Prychornomor'ia: khronolohiia kultur ta mozhlyvist kontaktiv. *Visnyk Kyivskoho natsionalnoho universytetu kultury i mystetstv*, 2, s. 108-126.

Bochkarev, V. S. (ed.). 1990. *Klassifikatsiia v arkheologii. Terminologicheskii slovar-spravochnik*. Moskva.

Klein, L. S. 1991. *Arkheologicheskaiia tipologiia*. Leninograd.

Klein, L. S. 1999. Migratsiia: arkheologicheskie priznaki. *Stratum plus*, 1, s. 52-71.

Kovaleva, I. F. 1981. *Sever Stepnogo Podneprov'ia v srednem bronzovom veke*. Dnepropetrovsk: DGU.

Kovaleva, I. F. 1987a. *Istoriia naseleniia pogranchia le-sostepi i stepi Levoberezhnogo Podneprov'ia v pozdnem eneolite — bronzovom veke*. Dissertatsiia d. i. n. IA AN USSR.

Kovaleva, I. F. 1987b. *Istoriia naseleniia pogranchia le-sostepi i stepi Levoberezhnogo Podneprov'ia v pozdnem eneolite — bronzovom veke*. Avtoreferat disertatsii d. i. n. IA AN USSR.

Kovaleva, I. F. 1988. Kulturnye komplekсы tak nazyvaemykh dlennykh kurganov epokhi bronzy. In: Kovaleva, I. F. (ed.). *Arkheologicheskie pamiatniki Podneprov'ia v sisteme drevnostei Vostochnoi Evropy*. Dnepropetrovsk, s. 20-33.

Kovaleva, I. F. 1989. *Sotsialnaia i dukhovnaia kultura plemen bronzovogo veka (po materialam Levoberezhnoi Ukrainy)*. Dnepropetrovsk: DGU.

Latynin, B. A. 1964. K voprosu o pamiatnikakh s tak nazyvaemoi mnogovalikovoï keramikoï. *Arkheologicheskii sbornik Gosudarstvennogo Ermitazha*, 6, s. 53-71.

Litvinenko, R. A. 1997. Ob odnoi paralleli v pogrebalnom obriade skotovodcheskikh plemen epokhi bronzy Dnepro-Donetskogo regiona. In: Burnosov, V. F. (ed.). *Materialy vuzivskoi naukovoi konferentsii profesorsko-vykladatskogo sklada za pidsumkami naukovy-doslidnytskoi roboty*. 1. Donetsk: DHU, s. 10-13.

Litvinenko, R. A. 1998a. Nakonechniki strel kultury mnogovalikovoï keramiki. *Epokha bronzy Dono-Donetskogo regiona*, 4, s. 46-52.

Litvinenko, R. A. 1998b. Pogrebeniia KMK s proizvodstvennym inventarem. In: Toshchev, G. N. (ed.). *Problemy izucheniia katakombnoi kulturno-istoricheskoi obshchnosti (KKIO) i kulturno-istoricheskoi obshchnosti mnogovalikovoï keramiki (KIOMK)*. Zaporozhe, s. 97-105.

Litvinenko, R. A. 1999a. Ob odnom tipe posudy kultury mnogovalikovoï keramiki (KMK). In: *Materialy arkheolohichnoi konferentsii «Etnichna istoriia ta kultura naselennia stepu ta lisostepu Yevrazii (vid kam'ianoho viku po rannie sere-dnovichchia)»*. Dnipropetrovsk, s. 83-86.

Lytvynenko, R. O. 1999b. Pro «zruby» kultury bahatovalykovoï keramiki. *Doba bronzy Dono-Donetskoho rehionu*, 5, s. 58-63.

Litvinenko, R. A. 2000. Kamennaia kurgannaia arkhitektura kultury mnogovalikovoï keramiki. In: Kryzhitskii, S. D. (ed.). *Arkheologiia i drevniaia arkhitektura Levoberezhnoi Ukrainy i smezhnykh territorii*. Donetsk, s. 12-19.

Litvinenko, R. A. 2001. Kultura Babino (mногоvalikovoï keramiki) i ee mesto v sisteme bronzovogo veka iuga Vostochnoi Evropy. In: Kolev, Yu. I. (ed.). *Bronzovyi vek Vostochnoi Evropy: kharakteristika kultur, khronologiia i periodizatsiia*. Samara, s. 161-169.

- Litvinenko, R. A. 2002. Katakombnoe nasledie v babinskoj kulture. In: *Stepi Evrazii v drevnosti i srednevekove. Materialy mezhdunarodnoj nauchnoj konferentsii, posviashchennoj 100-letiiu M. P. Griaznova*. 1. Sankt-Peterburg: Gosudarstvennyi Ermitazh, s. 183-190.
- Litvinenko, R. A. 2004a. Vostochnaia periferiia babinskogo ochaga kulturogeneza. In: *Problemy arkheologii Nizhnego Povolzhia Tezisy dokladov I mezhdunarodnoi Nizhnevolzhskoi arkheologicheskoi konferentsii*. Volgograd, s. 102-108.
- Litvinenko, R. A. 2004b. Dereviannaia posuda kultury Babino. *Donetskii arkheologicheskii sbornik*, 11, s. 20-54.
- Lytvynenko, R. O. 2005a. Do problemy metalovyrobnytstva kultury Babyne. In: *Problemy hirnychoi arkheologii: Materialy II mizhnarodnogo Kartamyskoho polovoho arkheolohichnogo seminaru*. Alchevsk: DonDTU, s. 119-125.
- Lytvynenko, R. O. 2005b. Kultury babynska i lolinska: do problemy kontaktiv. In: *Problemy doslidzhennia pam'iatok arkheologii Shkhidnoi Ukrainy. Materialy II-i Luhanskoj mizhnarodnoi istoriko-arkheolohichnoi konferentsii*. Luhansk: Shliakh, s. 75-78.
- Lytvynenko, R. O. 2005c. Pokhovannia kulturnoho kola Babyne z astrahalamy. *Starozhytnosti 2005*, s. 74-86.
- Litvinenko, R. A. 2006a. Opyt vyivlennia prostranstvenno-semanticheskikh struktur v pogrebalnom obriadi kultury Babino. *Strukturno-semioticheskie issledovaniia v arkheologii*, 3, s. 215-236.
- Lytvynenko, R. O. 2006b. Pokhovannia kulturnoho kola Babyne z metalovymi nozhamy. *Donetskyi arkheolohichnyi zbirnyk*, 12, s. 32-61.
- Lytvynenko, R. O. 2007a. Obstavyny i chynnyky babynskoi kulturogenezy. *Visnyk Donetskoho universytetu*, 1—2, s. 109-116.
- Lytvynenko, R. O. 2007b. Statevo-vikova dyferentsiatsiia v pokhovalnomu obriadi babynskykh kultur. *Materialy ta doslidzhennia z arkheologii Shkhidnoi Ukrainy*, 7: vid neolitu do kimmeriitsiv, s. 156-172.
- Lytvynenko, R. O. 2009a. Geneza, rozvytok ta istorychna dolia kulturnoho kola Babyne. *Materialy ta doslidzhennia z arkheologii Shkhidnoi Ukrainy*, 9, s. 44-90.
- Lytvynenko, R. O. 2009b. *Kulturne kolo Babyne (za materialamy pokhovalnykh pam'iatok)*. Avtoreferat dysertatsii d. i. n. IA NAN Ukrainy.
- Litvinenko, R. A. 2009c. Obstoiatelstva i faktory babinskogo kulturogeneza. *Arkheologiiia vostochnoevropeiskoi lesostepi*, s. 11-18.
- Lytvynenko, R. O. 2010a. Do vyotokiv arkhitektury dovhykh mohyl Nadchornomor'ia. *Donetskyi arkheolohichnyi zbirnyk*, 13—14, s. 30-66.
- Litvinenko, R. A. 2010b. Kulturnyi krug Babino: opyt kulturogeneticheskikh issledovani. In: *Tretii Rossiiskii kulturologicheskii kongress s mezhdunarodnym uchastiem «Kreativnost v prostranstve traditsii i innovatsii»: tezisy dokladov i soobshchenii*. Sankt-Peterburg: Eidos, s. 42-43.
- Lytvynenko, R. O. 2011a. Babynska kultura na perekhresti Kavkazkoho i Karpato-Dunaiskoho impulsiv kulturogenezy. In: *Materialy naukovoï konferentsii profesorskoho-vykladatskoho skladu, naukovykh spivrobitnykiv i aspirantiv DonNU za pidsumkamy naukovo-doslidnoi roboty za period 2009—2010 rr.* Donetsk: Tsyfrova typohrafiia, s. 249-250.
- Lytvynenko, R. O. 2011b. Donetsko-donskyi katakombnyi komponent u babynskii kulturogenezi. *Materialy ta doslidzhennia z arkheologii Shkhidnoi Ukrainy*, 11, s. 179-200.
- Lytvynenko, R. O. 2011c. Kulturne kolo Babyne: dosvid kulturohenetychnykh doslidzen v arkheologii. *Istorychni i politolohichni doslidzhennia*, 1—2 (47—48), s. 169-178.
- Lytvynenko, R. O. 2011d. Obriadi perepokhovannia v kulturakh babynskoho kola. *Donetskyi arkheolohichnyi zbirnyk*, 15, s. 7-35.
- Lytvynenko, R. O. 2012. Pivnich u pokhovalnii obriadovosti liudnosti dnipro-donskoj babynskoi kultury. In: Otroshchenko, V. V. (ed.). *Problemy doslidzhennia pam'iatok arkheologii Shkhidnoi Ukrainy. Materialy III Luhanskoj mizhnarodnoi istoriko-arkheolohichnoi konferentsii, prysviachenoj pam'iaty S. N. Bratchenka*. Luhansk, s. 262-271.
- Litvinenko, R. A. 2013. Kulturnyi krug Babino: opyt kulturogeneticheskikh issledovani v arkheologii. In: Bondarev, A. V. (ed.). *Kulturogenез i kulturnoe nasledie*. Sankt-Peterburg: Eidos, s. 372-380.
- Lytvynenko, R. O. 2015. Pokhovannia kulturnoho kola Babyne z vyrobnychym remanentom. *Naukovi studii*, 8, s. 113-136.
- Lytvynenko, R. O. 2016. Keramichniy posud v pokhovalnii obriadovosti babynskykh kultur. In: Balabanov, K. V. (ed.). *Ukraina u svitovomu istorychnomu prostori. Zbirnyk materialiv Vseukrainskoj naukovo-praktychnoi konferentsii*. Mariupol: MDU, s. 209-213.
- Lytvynenko, R. O. 2017. Dnipro-donska babynska kultura: tradytsii, innovatsii chy mihratsii? In: *Mihratsii ta innovatsii: u poshukakh pervynnosti idei, rechei i liudei*. Lviv: Vynnyky, s. 19-20.
- Litvinenko, R. A. 2019. Voina v postkatakombnom mire. *Strarum plus*, 2: Vrazhda i vazzhra: sila i slava praistorii, s. 313-334.
- Lytvynenko, R. O. 2020a. Neordynarne pokhovannia bronzovoho viku z gyrlygoiu: kulturno-khronolohichna otsinka. In: Otroshchenko, V. V., Toshchev, H. M. (eds.). *Polohivskyi posokh: dosvid mizhdystyplinarnoho vyvchennia*. Kyiv; Zaporizhzhia, s. 88-102.
- Litvinenko, R. A. 2020b. Postkatakombnaia epokha Vostochnoi Evropy: migratsii ili voennye pokhody. *Strarum plus*, 2: Uzy nevozvrata. Praistoricheskie migratsii v potoke kultury, s. 333-357.
- Makarevych, A. V. 2009. Dovhi mohyly babynskoi spilnoty. *Magisterium*, 36: Arkheolohichni studii, s. 27-33.
- Masson, V. M. 1991. Fenomen kultury i kulturogenез drevnikh obshchestv. *Arkheologicheskije izyskaniia*, 1: Arkheologicheskije kultury i kulturnaia transformatsiia. Materialy metodologicheskogo seminaru LOIA AN SSSR, s. 5-10.
- Masson, V. M. 2000. Protsessy kulturnoi transformatsii v doskifskikh obshchestvakh Vostochnoi Evropy. *Arkheologicheskije izyskaniia*, 63: Drevnie obshchestva iuga Vostochnoi Evropy v epokhu paleometalla (rannie kompleksnye obshchestva i voprosy kulturnoi transformatsii), s. 5-14.
- Mimokhod, R. A. 2005. Blok postkatakombnykh kulturnykh obrazovani (postanovka problemy). In: Otroshchenko, V. V. (ed.). *Problemy doslidzhennia pam'iatok arkheologii Shkhidnoi Ukrainy*. Luhansk: Shliakh, s. 70-74.
- Mimokhod, R. A. 2013. *Lolinskaia kultura. Severo-zapadnyi prikaspii na rubezhe srednego i pozdnego periodov bronzovogo veka*. Materialy okhrannykh arkheologicheskikh issledovani. 16. Moskva: IA RAN.
- Mimokhod, R. A. 2018. Paleoklimat i kulturogenез v Vostochnoi Evrope v kontse III tys. do n. e. *Rossiiskaia arkheologiiia*, 2, s. 33-48.
- Otroshchenko, V. V. 1992. O rannei obriadovoi gruppe pogrebenii kultury mnogovalikovoï keramiki. In: *Istoriia i arkheologiiia Slobodskoi Ukrainy. Tezisy dokladov i soobshchenii Vseukrainskoj konferentsii*. Kharkov, s. 163-165.
- Otroshchenko, V. V. 1996. Iuzhnouralskii ochag kulturogeneza na osi passionarnykh tolchkov. *Dono-Donetskii region v sisteme drevnstei epokhi bronzy vostochnoevropeiskoi stepi i lesostepi*, 2, s. 29-31.
- Otroshchenko, V. V. 1998. K voprosu o dono-volzhskoj abashevskoi kulture. *Arkheologiiia vostochnoevropeiskoi lesostepi*, 11: Dono-Donetskii region v epokhu srednei i pozdnei bronzy, s. 52-59.
- Otroshchenko, V. V. 2002. *Istoriia plemen zrubnoi spilnosti*. Avtoreferat dysertatsii d. i. n. IA NAN Ukrainy.
- Otroshchenko, V. V. 2003. K istorii plemen srubnoi obshchnosti. *Arkheologiiia vostochnoevropeiskoi lesostepi*, 17: Dono-Donetskii region v epokhu bronzy, s. 68-96.
- Otroshchenko, V. V. 2005. Kolisnyi babynskoi kultury v hrafichnomu ta reliefnomu vidtvorenni. *Materialy ta doslidzhennia z arkheologii Shkhidnoi Ukrainy*, 4, s. 235-242.
- Otroshchenko, V. V. 2020. Polohivska gerlyga: stratygrafiia, kulturna nalezhnist, semantyka. In: Otroshchenko, V. V., Toshchev, H. M. (eds.). *Polohivskyi posokh: dosvid mizhdystyplinarnoho vyvchennia*. Kyiv; Zaporizhzhia, s. 128-153.
- Pislarii, I. A. 1983. *Kultura mnogovalikovoï keramiki Vostochnoi Ukrainy*. Avtoreferat dissertatsii k. i. n. MGU.
- Pislarii, I. A. 1991. Pogrebalnyi obriadi plemen kultury mnogovalikovoï keramiki. In: *Drevniia istoriia naseleniia Ukrainy*. Kiev, s. 52-66.
- Priakhin, A. D., Zakharova, E. Iu. 1996. Znaki na sosudakh srednei bronzy Dono-Donetskogo regiona. In: *Dono-Donetskii region v sisteme drevnstei epokhi bronzy vostochnoevropeiskoi*

stepi i lesostepi. Tezisy докладов i materialov konferentsii. Voronezh: VGU, s. 58-63.

Rogudeev, V. V. 2018. Redkoe sрубное погребение s igrалnymi kostiami. In: *XXX Krupnovskie chteniia: Kavkaz v sisteme kulturnykh svyazei Evrazii v drevnosti i srednevekovie*. Karachaevsk, s. 135-138.

Sanzharov, S. N. 2010. *Vostochnaia Ukraina na ru-bezhe epokh srednei — pozdnei bronzy*. Lugansk: VUNU im. V. Dalia.

Chernykh, L. A. 1995. Problemy izucheniia medno-bronzovogo proizvodstva kultury mnogovalikovo keramiki. In: *Epokha bronzy Dono-Donetskogo regiona. Materialy ukrainsko-rossiiskogo polevogo arkhеologicheskogo seminarа*. Lugansk, s. 15-16.

Cherniakov, I. T. 1996. Kultura mnogovalikovo keramiki — vostochnyi areal balkano-dunaiskogo ochaga kulturogeneza. In: Gorbov, V. N. (ed.). *Severo-Vostochnoe Priazove v sisteme evraziiskikh drevnostei (eneolit — bronzovyi vek)*. Materialy mezhdunarodnoi konferentsii v 2-kh ch. 1. Donetsk, s. 59-64.

Grigoriev, S. A. 2002. *Ancient Indo-Europeans*. Chelyabinsk: Rifei.

Grigoriev, S. 2019. Central European Impulses in Eastern Europe in the Early Second Millennium BC. *Slovenská archeológia*, LXVII, 2, p. 225-239.

Lytvynenko, R. O. 2013. Central European parallels to the Dnieper-Don centre of Babyno Culture. *Baltic-Pontic studies*, 18: The Ingul-Donets early bronze civilization as springboard for transmission of Pontic cultural patterns to the Baltic drainage basin. 3200—1750 BC, p. 121-138.

Páslaru, I. 2006. *Cultura Delacáu-Babino*. Mangalia: Calasprint.

Stuchlik, S. 2000. Únětická kultura a epišňůrový kulturni okruh na Moravě. In: Rydzewski, J. (ed.). *150 lat Muzeum Archeologicznego w Krakowie*. Kraków, s. 281-292.

R. A. Lytvynenko

BABYNE'S CULTURAL GENESIS

The problem of the Babyne Culture's origin has been repeatedly raised by Ukrainian scientists. Thus, in the literature you can find about a dozen versions of Babyne's cultural genesis (Братченко 1971; 1976; 1977; 1985; 1995a; 1995b; 2006; Березанская 1979; 1986; Писларий 1983; 1991; Páslaru 2006; Дергачев 1986; Ковалева 1981; 1987a; 1987b; Черняков 1996; Отрошенко 1996; 1998; 2002; 2003; Grigoriev 2002; Санжаров 2010; Иванова, Тощев 2018). About half of these versions were born more as a result of the authors' intuition than as a result of systematic, comprehensive and painstaking research. The author of these lines also devoted a series of publications to the problem of Babyne's cultural genesis. This article summarizes the results of the author's research of Babyne's cultural genesis, which is not presented in full, but only in its key part — the origin of the primary of the structural units of the Babyne Cultural Circle — Dnieper-Don Babyne Culture (DDBC).

The basic source of research is burial mounds, which, compared to settlements, are better and more fully studied, are more mass, diagnostic in chronological and cultural-taxonomic sense. The archeological ensemble of Babyne cemeteries was initially divided into structural elements at the level of mound construction, burial structures, remains of the deceased,

funeral equipment, traces of additional ritual actions, etc. The assessment of the structural components of the DDBC cemeteries shows that this set of elements is not homogeneous and can be divided into three groups, different in origin: I) traditions; II) external influences; III) innovation (figure).

I. **Traditions** are associated with the preceding local cultural component, mostly the Donets-Don Catacomb Culture and to a lesser extent the Ingul Catacomb Culture: burial «packages», «sets of tools», quivers with arrows, dice, animal «skins» («Head and Hooves»), certain types of metal axes and knives, stone maces and axes, wooden ware and boxes, wooden crooks, ceramic ware from a triangle-parquet-fir decor, ceramic amphorae and hemispherical bowls, faience beads with warts, bone ring buckles, etc. (figure: I).

II. **External influences** have no local roots in Eastern Europe but find clear complex analogies in the cultures / groups of the Early Bronze Age in Central and South-Eastern Europe. All these effects relate to certain features of the burial ceremony, the headset jewelry and clothing decoration: gender opposition of the dead, copper-bronze neck ring, arm-spirals, double spiral pendants, spiral and tin tubes, disc plate with punch ornament, hemispherical platelets with two holes, pendant of *Canis* holes, buckles with a hook, wrist-guards (figure: II). This subcomplex allows to synchronize DDBC with the cultures of Central Europe of the Reineke's Br A1b—A2a.

III. **Innovations** include such components of the cultural complex of DDBC, which can't be associated with local cultural substrate and external influences: specific mound construction (long mounds, stone architecture), the location of secondary graves in the northern semicircle of the mound, wooden tombs and stone cysts, specific ceramic vessels, original system of ornament-signs, etc. (figure: III).

The three selected blocks are different in nature and origins and are understood by us as constituent elements of DDBC genesis. The basic substrate for the formation of the DDBC was the aboriginal component of the late Catacomb Culture, which began to transform into the DDBC thanks to an external catalyst from Central Europe (Unetice culture and related groups). This impulse from Central Europe to Eastern Europe can be linked to either migration or missionary cultural leaders. It should be borne in mind that these processes took place against the background of a global climate catastrophe with its maximum around 2200 BC.

Keywords: cultural genesis, Bronze Age, Babyne Cultural Circle, Eastern and Central Europe.

Одержано 1.11.2020

ЛИТВИНЕНКО Роман Александрович, доктор історичних наук, професор, Донецький національний університет імені Василя Стуса, Вінниця, Україна.

LYTVYENKO Roman A., D. Sc., professor, Vasyl' Stus Donetsk National University, Vinnytsia, Ukraine. ORCID: 0000-0003-2034-4305, e-mail: ltvnrnm@gmail.com.